

КОНЦЕПЦІЇ ТА МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

УКД 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-4-9>

Кириченко Віктор

доктор психологічних наук, доцент,

професор кафедри соціальної та практичної психології

Житомирського державного університету імені Івана Франка

КОЛЕКТИВНІ ТРАВМИ УКРАЇНЦІВ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Анотація. У статті розглядається проблема формування національної ідентичності особистості під впливом колективних травм. Аналізуються випадки проявів трансгенеративного травматичного досвіду і його смислової артикуляція, що його українці наразі отримують в умовах війни з РФ. Нації формуються та зміцнюються через боротьбу за своє існування, яка може проявлятися як у фізичному протистоянні, так і в культурно-економічних змаганнях. Протистояння України російській агресії підкреслює силу української національної ідентичності, яка стає джерелом гордості для українців. Умови війни посилюють колективну пам'ять та національну приналежність, проявляючись через героїзм і самопожертву, що сприяє формуванню образу українця як борця за незалежність. Історичні переломні моменти, особливо трагічні події, мають великий вплив на національну пам'ять і сприйняття власної історії. Українська історія містить багато таких сторінок, хоча цей досвід не є унікальним і його переживали більшість націй, які зараз є лідерами геополітичних процесів. На рівні колективної пам'яті нації можуть змінювати чи витіснити неприємні спогади, замінюючи їх на міфологізовані версії, що перетворюють травматичні події на героїчні епоси. Це дозволяє колективно впоратися з травматичним досвідом і створювати позитивний образ національної ідентичності. У висновках дослідження наголошується на важливості правильної суспільної артикуляції нового травматичного досвіду українців, що виник через збройну агресію Росії. Травма війни може вплинути на майбутні відносини з росіянами та сформуванню ксенофобних уявлень, подібно до того, як це сталося з німцями після процесу денацифікації. Правильне осмислення і нарація цього досвіду можуть зміцнити національну гордість, зупинити міграційні процеси, посилити відчуття національної приналежності та допомогти подолати комплекс національної меншовартості, що прищеплювався радянською та імперською ідеологією.

Ключові слова: національна ідентичність, суспільна невизначеність, наратив, історична пам'ять, травматичний досвід, колективні травми, трансгенеративний травматичний досвід.

Kyrychenko Viktor

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,

Professor at the Department of Social and Practical Psychology

Zhytomyr Ivan Franko State University

COLLECTIVE TRAUMAS OF UKRAINIANS AND NATIONAL IDENTITY

Abstract. The article addresses the issue of forming an individual's national identity under the influence of collective traumas. It examines cases of transgenerational traumatic experiences and the articulation of new traumas that Ukrainians are currently undergoing due to the war with Russia. Nations are formed and strengthened through the struggle for their existence, which can manifest both in physical confrontations and in cultural and economic competitions. Ukraine's resistance to Russian aggression highlights the strength of Ukrainian national identity, which has become a source of pride for Ukrainians. The conditions of war amplify collective memory and national belonging, manifesting through heroism and self-sacrifice, contributing to the formation of the image of the Ukrainian as a fighter for independence. Historical turning points, especially tragic events, significantly impact national memory and the perception of one's history. Ukrainian history contains many such moments, though this experience is not unique, as most nations now leading geopolitical processes have undergone similar experiences. At the level of collective memory, nations can change or suppress unpleasant memories, replacing them

with mythologized versions that transform traumatic events into heroic epics. This allows for a collective coping with traumatic experiences and the creation of a positive image of national identity. The conclusions of the study emphasize the importance of properly articulating the new traumatic experiences of Ukrainians caused by Russia's armed aggression. The trauma of war may influence future relations with Russians and could lead to xenophobic perceptions, similar to what occurred with Germans following the denazification process. Proper understanding and narration of this experience can strengthen national pride, halt migration processes, enhance the sense of national belonging, and help overcome the inferiority complex promoted by Soviet imperial ideology.

Keywords: national identity, social uncertainty, narrative, historical memory, traumatic experience, collective traumas, transgenerational traumatic experience.

Постановка проблеми та аналіз досліджень.

Протистояння України російській агресії вкотре ілюструє, що нації не народжуються на порожньому місці, а загартовуються, доводячи право на існування у боротьбі, яка має різні вияви – від фізичного кровопролиття до культурно-економічного змагання. Національна ідентичність є атрибутом гордості. Вже зрозуміло, що українці у своїй більшості мають стійку позитивну групову ідентифікацію, пишаються своєю національною приналежністю. Колективна пам'ять українського народу доповнюється новими нараціями проявів героїзму, самопожертви, благородності українського народу в образі воїнів ЗСУ, волонтерів, медиків і пересічних українців, які працювали на перемогу України. В умовах військової пропаганди такі наративні атрибути поширюються в інформаційному просторі держави з метою ілюстрації сучасного образу українця – борця за незалежність Української держави. У культурному просторі, починаючи з часів незалежності України, вибудовувався образ українця-борця за незалежність, який не надто однозначно приймався суспільством через низку суперечностей, які криються у травматичному досвіді нашого народу.

Історична пам'ять здебільшого травматична. Вона ілюструє єдність закономірностей індивідуального та колективного розвитку через призму історичної перспективи. Як у випадку онтогенетичного розвитку, історичний філогенез ілюструє принцип кризового розвитку групи людей, об'єднаних спільною історією: знаковими подіями для народу стають переламні моменти, які пов'язані з трагічними подіями. В історіогенезі українського народу таких сторінок багато, хоча ми не є лідерами у цьому питанні, якщо порівнювати нас з євреями, ромами чи німцями. Тобто розглядати український випадок як критичний чи піковий не варто. Історія українського народу була важкою, але як і у більшості націй, які зараз існують на мапі Світу. Інше питання: що залишили українці в історичній пам'яті та як вони артикулюють досвід попередніх поколінь.

У людей часто виникають регресивні спогади як спосіб впоратися з травматичним досвідом, що може бути екстрапольовано на колективну пам'ять, адже, як зазначають дослідники цього явища різних країн, у питанні розуміння неоднозначних моментів у колективній історії люди часто вдаються до «колективної амнезії» чи «колективної конфабуляції». Ідентичність особистості як ідентичність нації складається із серії нарацій (історій) презентаційного плану, що позитивно, у межах традиційної, загальнолюдської системи цінностей, описують її розвиток, становлення та майбутнє. Людині властиво з метою нівелювання впливу травматичного досвіду коригувати спогади про минуле, подеколи витіснити їх або змінювати рольові позиції у канві сюжету (наприклад, із нападника на жертву). Кожній людині хочеться згадувати події, де вона була взірцем соціальних очікувань, та не згадувати події, що характеризують її з іншого боку, можливо, формують не зовсім соціально прийнятний її образ. Одним зі способів подолання колективних травм є міфологізація травматичного досвіду, переведення його на рівень героїчного епосу, подвигу, що має надихати попередні покоління, травма стає символом, візитівкою нації, культовим місцем [7].

Історичний досвід травматичного змісту чинить вплив на загальнонаціональну систему цінностей особистості, окремі цінності приводять до візитівки національного характеру. Інтегральною цінністю стає цінність бути представником національності: знати історію нації, мову, бути носієм панівної релігії, особливо коли ці культурні надбання були на межі зникнення. Внаслідок опрацювання травматичного досвіду у колективній пам'яті залишаються спогади, які приємно згадувати та які охоче артикулюються у формі публічних нарацій. Відповідна закономірність простежується у групових спогадах: велика їх частина є спотвореною як через вплив зовнішніх ідеологічних кон'юктур у різні часи, так і внаслідок природного небажання пов'язувати себе з історією, яка дисонує

з ідеалізованим образом нації. Така тенденція дає можливість у найближчій перспективі впоратися з психологічними проблемами, але дається взнаки, коли є необхідність усвідомлення цілісності нації у просторі та часі. Тоді виникає питання: чому ми не пам'ятаємо національної історії та сприймаємо її як серію уривків, пазлів, які подекуди логічно не складаються у цілісне полотно, а лише становлять певну цілісність у результаті соціокультурного позиціонування держави, як необхідність нагадувати громадянам України, що вони – українці з багатою історією.

Найбільш амбівалентною, з погляду артикуляції травматичного досвіду, є травма Голодомору 1932-1933 років. Вона відбилася на національному портреті кожного українця, сформувала підсвідомий, панічний страх голоду, що на противагу до цього відіграло значну роль у розвитку немотивованої «заощадливості», «любові до землі», «господарськості» й особливого ставлення до хліба (як і будь-якої іншої їжі). Травма Голодомору українського народу визнана геноцидом більшістю розвинених країн, вона є об'єктивною та не підлягає підтвердженню чи спростованню у межах історичної парадигми чи школи. У цій самопрезентаційній історії українці є жертвами тоталітарного режиму, українці постраждали від дій агресора, яким у цьому історичному сюжеті постають росіяни. Травма Голодомору стала трансгенеративною колективною травмою, яка об'єднала навколо себе українців, навіть тих, які проживали на територіях, що були на той час не підконтрольні радянському режиму. Ця історія стала предметом національної пам'яті (скорботи) й одночасно національної гордості – як свідчення того, що наші предки вижили у складних умовах, перемогли не внаслідок силового протистояння, а у результаті адаптації до складних життєвих обставин. У цій історичній нарації існує рольовий дисонанс, який простежується в історичній непослідовності ідентифікації «жертви» та «агресора», навіть якщо слідувати принципу більшості, відповідаючи на питання: «хто у своїй більшості були агресор і жертва, якої національності», адже це питання є основним у реаліях українсько-російської війни, яка почалася у 2014 році з анексії Криму і триває на момент написання статті. Амбівалентність травматичного досвіду полягає в тому, що ми приписали у цій історії українцям абсолютну роль жертви і не розглядаємо, як і у питанні інших самопрезентаційних нарацій нашої етнічної ідентичності, інші рольові позиції, які існували, зва-

жаючи хоча би на соціологічні закони нормального розподілу. Українці не тотально перебували у ролі жертви, інколи були по інший бік, виконуючи директиви комуністичної партії не з примусу чи під впливом пропаганди, а маючи певні власні міркування. Аналізуючи судові справи українців під час «Великого терору», не можна робити однозначного висновку про те, що саме росіяни розстрілювали українців. Національний склад судових «трійок» був різний. До них входили росіяни, євреї, українці. Те саме стосується національного складу осіб, які безпосередньо виконували «спецроботу» (страчували) [8].

У дискурсі соціально-психологічного аналізу травми Голодомору в Україні 1932-1933 років Вікторія Горбунова та Віталій Климчук виокремлюють три основні способи передачі травматичного досвіду між поколіннями: соціокультурний, епігенетичний і сценарний (відтворення життєвих патернів батьків) [3]. Найбільш відчутною травмою для українців, що передалася через покоління, стало замовчування факту голодомору. Це породило необґрунтовані патерни поведінки, які ми бережемо, вважаємо цінними, але не можемо їх раціонально пояснити у контексті сьогодення. Результати цього ґрунтового емпіричного дослідження дають підстави робити висновки, що у процесі нарративного конструювання ідентичності відбувається вплив колективної конфабуляції як результат небажання пов'язувати травматичний досвід із сучасним образом, і це посилює травматичний вплив через нерозуміння існування певних форм поведінки, емоційних і когнітивних фреймів.

Під час роботи з індивідуальними травмами є вихідне правило: необхідно правильно її пережити, винести з неї певний урок. Травма повинна збагатити, зробити сильнішим, кращим, навіть якщо вона завдає болю, оскільки зростання неможливе без цього. Згідно з вихідними положеннями вікової психології, травматичні переживання є ознакою поступального розвитку, а їхня відсутність свідчить про те, що особа недостатньо накопичила кількісних змін для якісного переходу на інший рівень соціально-вікового розвитку, не готова до освоєння нових ролей, не має бажання виконувати покладені на цей віковий період нові соціальні обов'язки. Колективні травми, навіть якщо їх розглядати абстраговано від українського досвіду, наповнені сюжетами, якими народ певною мірою пишається (або принаймні не приховує). Перехід через певні історичні випробування гартує націю. Цей принцип, наприклад, закарбований у міфології однієї з цен-

тральних релігій світу – християнства. Мойсей не повів стражденний єврейський народ одразу до Святої Землі, а сорок років водив його для зміцнення духу народу. Виходить, що обставини були на боці євреїв і можна було обійтися без випробувань пустелі, але це не входило у плани пророка, оскільки лише подолання окремих випробувань дозволило єврейському народу зберегти стійку національну ідентичність, не маючи своєї держави. Історія євреїв – це суцільна травма, і вона зробила і робить їх сильними, якщо уважно аналізувати сучасну історію Держави Ізраїль, яка перебуває в оточенні культурних, релігійних і геополітичних антагоністів. Українська історія не менш травматична і не менш консолідує, у деякі моменти вона не дала нам асимілюватися з колоніальними культурами та зберегти свою автентичність. Але у питанні ідентифікації, артикуляції травматичного досвіду ми підійшли до цього питання дещо вибірково. Це відбувалося як під впливом зовнішніх чинників, так і тому, що ми не досить послідовно намагаємося опрацювати трансгенеративний травматичний досвід, намагаємося його подати як досвід «жертви», витісняючи події, які подають нашу ідентичність в іншому контексті, який ми не надто воліємо згадувати, адже такі історії не є предметом національної гордості, у деяких моментах навіть навпаки. У кожній історії, як і у будь-якій історії, є факти, які порушують цілісність сприйняття, адже не відповідають зовнішній політичній номенклатурі або навіть системі загальнолюдських цінностей.

У дослідженні Світлани Чарко встановлено, що спільні історичні травми відігравали більшу консолідує роль, ніж спільні досягнення та перемоги [4]. У спільних історичних травмах люди консолідувалися, допомагали один одному, підтримували у важку хвилину, намагалися зберегти цілісність та вижити у небезпечних умовах. Спільні травми формують особливий тип взаємин між людьми, які належать до однієї етнонаціональної групи. Особливий акцент робиться на розумінні необхідності жертвувати індивідуальними цінностями, планами з метою підтримки цілісності нації.

Національна ідентичність є наслідком тісної соціокультурної кооперації людей, яка виникла найчастіше на фоні суспільного протистояння. Національний історіогенез накопичує травми поколінь, які мають кумулятивний, накопичувальний ефект. Історичні самопрезентаційні нарації передаються від покоління до покоління, у них закріплюється провідна діяльність народу впро-

довж цілої епохи, яка описується кантівською аксіомою: що нас не вбивало – робило нас сильнішим. Такі історії додавали окраси національному образу, це були шрами, якими варто вихвалитися, хоча суть події була досить травматична в об'єктивному сенсі. Замовчування травматичного досвіду свідчило про те, що частково вина перекладалася з агресора на жертву і, навіть через покоління, провина за перенесені колективні кривди перекладалася на жертву. Правильна політика держави тримає у суспільному фокусі події, що пов'язані з пережитими трагічними подіями народу, формує ідентичність народу – переможця обставин, народу, який вижив, попри всі негаразди та утиски, але така політика не дозволяє виносити із ситуації уроки травматизації та не повторювати травмуючі події у майбутньому, а отримані травми сприяють посттравматичному зростанню у масштабах нації [5].

Ідентичність особистості є похідною від колективної ідентичності соціального оточення, в якому вона перебуває. Це є необхідною частиною відчуття приналежності до групової більшості, відчуття спільності. Найбільш інтегруючою ідентифікаційною характеристикою є національна ідентичність, яку ми отримуємо у спадок разом з її колективними культурними надбаннями, історіями, мовою, віруваннями та звичаями. У своїх колективних проявах індивідуальності особистість намагається підтвердити чи спростувати свою приналежність до певного національного осередку, демонструючи через обрядовість вірність окремим цінностям і культурним переконанням. В умовах послідовної соціалізації у культурний простір країни важливо у кожній ситуації відповідати образу групового «ми» (наймасовішої етнонаціональної характеристики), що накладає відбиток на форми поведінки, мислення та загальну картину світу. Трансгенеративні травми минулого, якщо вони пройшли процес публічної нарації, є центральними наративними елементами національної ідентифікації особистості, по таких подіях нації вибудовують перспективні лінії свого розвитку.

Дискусійним питанням є вплив повномасштабного вторгнення РФ на територію України у 2022 році на національну ідентичність Українців. Певні відповіді неемпіричного характеру ми маємо: війна посилила відчуття громадянами України своєї приналежності до українського етносу. Це спостерігається у збільшенні культурного контрасту між українцями та росіянами. Українці, які зараз у своїй генеральній сукупності

є травмованими жертвами війни, відчувають свою спільність через посилення національної ідентичності, через процеси сегрегації з культурного простору ворога та інтеграції до культурного простору тих, хто є дружнім для нас. У пошуках «дружніх націй» особистість вибудовує свою спільність на основі спільних трагедій націй, особливо коли агресором виступає один і той самий колективний (державний) суб'єкт. Це особливо простежується, коли ми беремо до уваги спільні історичні пошуки України та Польщі, що було емпірично досліджено у наших попередніх розвідках, виконаних у межах українсько-польського наукового семінару спільно з Інститутом соціології Варшавського університету [6]. Посилення відчуття травматичної спільності налаштовує нації, які об'єднані спільним травматичним минулим, на оптимізацію відносин між країнами, особливо в ситуаціях протидії спільному ворогу, який також виступає ворогом (агресором) в історичному контексті.

Висновками нашого дослідження є постановка проблеми необхідності правильної суспільної артикуляції нового травматичного досвіду українців, який пов'язаний зі збройною агресією РФ проти України. Травма сучасної війни може вплинути на подальші відносини нашої країни з росіянами та сформуванню ксенофобні уявлення

проти майбутніх поколінь, які подолають імперський синдром колоніального мислення, що уже також мало історичний прецедент в образі німців, які пройшли процес денацифікації та натеper позбавилися тягаря минулого. Правильна нарація травми сучасної війни стане опорою національної гордості, додатковим елементом підкріплення образу нації переможця, що позитивно вплине на демографічні процеси в країні та може зупинити міграційні рухи або принаймні їх стримати. Щодо повчальних висновків війни ми також маємо розуміти, що серед українців були і ті, хто займався антидержавною агітацією, відкрито підтримував ворога, незаконно емігрував із країни та здійснював протиправну поведінку, яка підривала державний авторитет України на міжнародному рівні. Ці самопрезентаційні історії ми маємо пам'ятати, щоб у майбутньому не стати жертвою власного національного марнославства, а бути готовим до того, що ворог може вести активні бойові дії на інформаційному фронті за світоглядні переконання кожної людини. В умовах активної фази українсько-російської війни у публічному медійному просторі поширюється наратив, що ця війна відбувається за право називатися українцем. Набутий досвід стане історичним надбанням українського народу та буде інтегрований у вже сформовану модель національної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Горностай П. П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*. 2018. Вип. 7. С. 54–68.
2. Кириченко В. В. Психологічна природа міжгрупового протистояння та еволюція суспільних відносин. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 7. Житомир-Київ-Краків : Вид. О. О. Євинок, 2016. С.312–323
3. Кириченко В. В. Суспільна інтеграція та протистояння у межах спільної історії України та Польщі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 1. С. 45–51.
4. Кириченко В. В. Історична пам'ять українців: до проблеми психологічного вивчення українсько-польського протистояння та примирення. *Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти і родини в умовах війни* : міжнародне науково-практичне видання / за заг. ред. І. Маноха, Г. Собчук. Том II. Варшава-Київ : ПАН Гнозис, 2018. С. 43–57.
5. Мазяр О. «...он человек не советский»: хроніка державного злочину. Житомир : Вид-во ТОВ «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2022. 414 с.
6. Чачко С. Л. Психічна травма і посттравматичне зростання особистості як чинники соціальних змін. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 26. С. 268–276.
7. Чачко С. Л. Психічна травма та етнічна ідентичність особистості. *Наука і освіта*. 2011. № 1. С. 87–90.
8. Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2020. Vol. VII. № 2. P. 33–61.